

الگوی راهبردی پدافند هوایی نوین با قابلیت دفاع در محیط جنگ ناهمتراز

بهروز تسلیمی‌کار^{1*}، یاسر شهبازی²، رضا جهانفر³، هادی فیضی⁴

تاریخ دریافت: 1401/07/25

تاریخ پذیرش: 1401/09/29

چکیده

نتایج حاصل از تجزیه و تحلیل جنگ‌های اخیر بیانگر این واقعیت می‌باشد که تمام تئورسین‌های نظامی، از ناهمترایی به‌عنوان اصلی‌ترین و مهم‌ترین مشخصه محیط جنگ‌های آینده یاد می‌نمایند و معتقدند که در چنین محیطی، کشورهای مهاجم در اولین موج حمله، با به‌کارگیری حجم انبوهی از تسلیحات و امکانات مدرن و دقیق، سعی در نابودی حداکثری تجهیزات پدافندی کشور هدف دارند تا با کسب و حفظ برتری هوایی، سایر نیروهای مهاجم بتوانند در فضایی عاری از تهدید، اهداف خود را دنبال نموده و به پیروزی دست یابند. از سوی دیگر، با توجه به موقعیت برتر ژئوپلیتیکی، ژئواستراتژیکی، ژئواکونومیکی و غیره ج.ا. ایران، شاهد تهدیدات مستمری علیه ج.ا. ایران هستیم و پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، این کشور همواره در صف اول تهدیدات قرار داشته است. در چنین شرایطی، لازم است با روشی مدون و مشخص نسبت به ارتقاء قابلیت دفاع موفق در برابر دشمنان ناهمتراز پرداخت. نوع تحقیق حاضر، کاربردی - توسعه‌ای و رویکرد آن آمیخته با روش توصیفی - تحلیلی است. داده‌ها به دو روش کتابخانه‌ای و میدانی (مصاحبه و پرسشنامه) گردآوری گردیده که اطلاعات به‌دست آمده کیفی به روش تحلیل محتوا و اطلاعات به‌دست آمده کمی با استفاده از نرم‌افزار تحلیل داده‌های کمی، مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند. روایی پرسشنامه از طریق روایی محتوا و پایایی با «آلفای کرونباخ» محاسبه گردیده است. در نهایت، از یافته‌های تحقیق الگوی راهبردی دارای دو بُعد زمان غیر جنگ (شامل 11 مؤلفه) و زمان جنگ (شامل 8 مؤلفه)، احصاء و ارائه گردیده است.

واژگان کلیدی: الگوی راهبردی، پدافند هوایی نوین، جنگ ناهمتراز.

¹ دکتری مدیریت دفاعی - دانشگاه و پژوهشگاه مطالعات و تحقیقات راهبردی دفاع ملی - behrooztaslimikar@gmail.com - نویسنده مسئول

² دانشجوی کارشناس ارشد مدیریت دفاعی دانشگاه فرماندهی و ستاد آجا - yaser.shahbazi.kootenayi@gmail.com

³ دکتری جامعه‌شناسی ورزش - دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران - arta79@yahoo.com

⁴ دانشجوی کارشناس ارشد پدافند غیرعامل - hadi543641@gmail.com

۱. کلیات

۱.۱. بیان مسئله

بررسی روند جنگ‌ها و منازعات اخیر نشان‌دهنده آن است که نیروهای مهاجم به دلایل مختلفی که مهم‌ترین آن، نقض غیرقانونی تمامیت ارضی کشور مورد تهاجم است، تلاش دارند تا در اولین موج حملات خود با بهره‌گیری از حملات هوایی گسترده، همه‌جانبه و فراگیر به مراکز فرماندهی و کنترل، تجهیزات، تسلیحات و سامانه‌های دفاعی کشور هدف، ضمن کسب و حفظ برتری هوایی، موفقیت خود را در کوتاه‌ترین زمان ممکن و با حداقل خسارت و آسیب رقم بزنند.

از سوی دیگر با توجه به برخورداری ج.ا.ایران از موقعیت‌های برتر ژئوپلیتیکی، ژئواستراتژیکی، ژئواکونومیک، ژئوکالچر و غیره، قدرت‌های بزرگ دنیا همواره چشم طمع به این کشور دوخته بودند و با پیروزی انقلاب اسلامی ایران و شکل‌گیری ایدئولوژی ایستادگی در برابر نظام سلطه به محوریت این کشور، تنها مانع جدی در برابر تحقق اهداف ابرقدرت‌ها شکل گرفت و منجر به افزایش سطح تهدیدات علیه ج.ا.ایران گردید.

با توجه به دکترین دفاعی حاکم در کشور ج.ا.ایران، مبنی بر اینکه این کشور آغازگر هیچ جنگی نمی‌باشد ولی در صورت حمله هر کشوری پاسخ

قاطعیتی به آن خواهد داد، لذا لازم است همانگونه که در آیه شریفه 60 از سوره مبارکه انفال آمده¹، ج.ا.ایران از توان دفاعی بالا و قابل قبولی در برابر موج اول حمله دشمن برخوردار باشد تا با پیش‌گیری از غافلگیری در برابر حملات نیروهای مهاجم، امکان ادامه عملیات پدافندی در برابر حملات مستمر هوایی دشمن را داشته باشد و زمینه تحقق فرمان مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) را که فرموده‌اند «قرارگاه پدافند هوایی خط مقدم دفاع از حیثیت و موجودیت کشور است»²، فراهم نماید.

رسیدن به توان دفاعی بالا، قابل قبول و موثر، صرفاً مستلزم افزایش کمی و حتی کیفی ساختار سلاح و تجهیزات، نمی‌باشد. همانگونه که در برشماری مؤلفه‌های آمادگی رزم با سه مؤلفه اصلی شامل عوامل فیزیکی، غیرفیزیکی و برترساز مواجه هستیم، در ایجاد توان دفاعی مناسب به‌منظور امکان مقابله با دشمن در محیط جنگ ناهمتر از نیز می‌بایست هر سه مؤلفه مورد اشاره و به‌خصوص عوامل غیرفیزیکی و برترساز را مدنظر قرار داد.

چون در جنگ ناهمتر از که دشمن از برتری تسلیحاتی و تجهیزاتی لازم برخوردار است و سطح دانش، تکنولوژی، فناوری نظامی و سایر مؤلفه‌های دخیل، امکان تقابل تسلیحاتی را برای ما فراهم نمی‌کند، تنها موضوعی که می‌تواند منجر به ایستادگی و مقاومت

دفاعی اسلام» هرچه انفاق کنید، پاداش کامل آن به شما می‌رسد و به شما ستم نخواهد شد.»

این آیه دستور آماده باش همه جانبه‌ی مسلمانان در برابر دشمنان و تهیه هر نوع سلاح، امکانات و تجهیزات را می‌دهد که رعایت این دستورات، سبب هراس کفار از نیروی رزمی مسلمانان می‌شود.

² فرمایشات مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی). قابل دسترسی در سایت <https://khamenei.ir>

¹ «وَأَعِدُوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهَبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ وَآخِرِينَ مِنْ دُونِهِمْ لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ وَأَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يَوْفَ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تُظَلَمُونَ.» «و برای «آمادگی مقابله با» دشمنان، هرچه می‌توانید از نیرو و از اسبان سواری فراهم کنید تا دشمن خدا و دشمن خودتان و نیز «دشمنانی» غیر از اینان را که شما آنان را نمی‌شناسید، ولی خداوند آنها را می‌شناسد، به وسیله آن بترسانید، و در راه خدا «و تقویت بنیه

در برابر چنین نیرویی شود، تمرکز بر عواملی است که با تأثر مستقیم و غیرمستقیم خود، می‌تواند توانایی و قابلیت نیروها را برای انجام مأموریت محوله بصورت تصاعدی افزایش دهند.

رسیدن به چنین هدفی مستلزم برخورداری از یک نظام تئوری مشخص و مدون می‌باشد تا براساس برنامه زمان‌بندی و در چارچوب تدوین شده امکان تحقق موضوع؛ یعنی پدافند هوایی موفق در محیط جنگ ناهمتراز؛ فراهم شود. چنین نظامی در قالب یک الگوی راهبردی که در برگیرنده ابعاد و مؤلفه‌های مربوطه می‌باشد، قابل تبیین و ارائه است.

از این رو محققین در پژوهش حاضر سعی نموده‌اند تا نسبت به ارائه الگوی راهبردی پدافند هوایی نوین با قابلیت دفاع در محیط جنگ ناهمتراز پردازند و در این راستا ضمن مطالعه منابع، اسناد و مدارک موجود و مرتبط با موضوع، به‌منظور تکمیل زنجیره تحقیق و امکان ارائه الگوی راهبردی و جامع، به مطالعات اکتشافی از طریق انجام مصاحبه باز به روش گلوله برفی پرداخته شده است.

۱،۲. اهمیت و ضرورت تحقیق

درخصوص اهمیت تحقیق مبتنی بر نکات اینجایی پژوهش حاضر می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

الف) حصول اطمینان از صحت الگوی راهبردی پدافندی ارائه شده مستلزم شناخت صحیح محیطی می‌باشد، لذا با انجام این تحقیق؛ نقاط قوت، ضعف، فرصت و تهدیدات صحنه نبرد ناهمتراز، پیش‌روی نیروهای خودی آشکار و واضح خواهد شد.

ب) از آنجایی که الگو، نمایش نظری و ساده شده از جهان واقعی [1] و [2] طرح و نمونه‌ای است، که

از آن الهام گرفته و پیروی می‌شود [3] و همچنین بیانگر مجموعه‌ای از مفاهیم با روابط منطقی می‌باشد [4]، لذا می‌تواند اساس بازنگری‌های زیرساختی و طرح‌ریزی‌ها محسوب شود. از این‌رو مبنای بازنگری در ساختار پدافند هوایی، بازنگری در زیرساخت‌های حیاتی جهت انجام موفقیت‌آمیز مأموریت دفاعی، بازنگری آئین‌نامه‌ها، دستورالعمل‌ها، روش‌ها، بازنگری اساس و اصول پدافند هوایی، مبنای رعایت اصل تناسب بین تجهیزات دفاعی با تهدیدات دشمن در محیط ناهمتراز، چگونگی بکارگیری هدفمند متناسب با شرایط حاکم مکانی و زمانی و بسیاری از نیازمندی‌های دیگر خواهد شد.

درخصوص ضرورت تحقیق مبنی بر نکات سلبی پژوهش حاضر می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

الف) عدم تحقق فرامین مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) در حوزه پدافند هوایی.

ب) کاهش احتمال موفقیت در عملیات پدافند هوایی که نشأت گرفته از عدم برخورداری از یک نظام تئوری مشخص و مدون است.

ج) ادامه روند و خط‌مشی موجود در حوزه پدافند هوایی که با اصل تناسب مأموریت با تهدید و متناسب با آن، نیازمندی‌ها با مأموریت دارای تفاوت فاحشی است.

۱،۳. اهداف تحقیق

هدف اصلی از انجام این تحقیق، "تدوین الگوی راهبردی پدافند هوایی نوین به منظور ایجاد قابلیت دفاع در محیط جنگ ناهمتراز" است و محققین برای رسیدن به این هدف، اهداف فرعی زیر را دنبال نموده‌اند:

الف) شناسایی ابعاد الگوی راهبردی پدافند هوایی نوین به منظور ایجاد قابلیت دفاع در محیط جنگ ناهمتراز؛

ب) شناسایی مؤلفه‌های الگوی راهبردی پدافند هوایی نوین به منظور ایجاد قابلیت دفاع در محیط جنگ ناهمتراز؛

۱,۴. پرسش تحقیق

سؤال اصلی پژوهش عبارت است از اینکه، "الگوی راهبردی پدافند هوایی نوین به منظور پاسخگویی به تهدیدات آینده در شرایط نبرد ناهمتراز، چگونه می‌باشد؟" و سؤالات فرعی عبارتند از:

الف) ابعاد الگوی راهبردی پدافند هوایی نوین به منظور ایجاد قابلیت دفاع در محیط جنگ ناهمتراز کدامند؟

ب) مؤلفه‌های الگوی راهبردی پدافند هوایی نوین به منظور ایجاد قابلیت دفاع در محیط جنگ ناهمتراز کدامند؟

۱,۵. فرضیه تحقیق

چون پژوهش حاضر دارای نتایج اکتشافی است، لذا فاقد فرضیه می‌باشد.

۱,۶. پیشینه تحقیق

فتح‌ا... کلانتری در سال 1394 تحقیقی با عنوان «واکاو راهبرد نظامی آمریکا در جنگ‌های حال و آینده» انجام داده است و در نهایت مشخص گردیده است که کشور آمریکا در جنگ‌های اخیر با ائتلاف‌سازی رسمی و جنگ نیابتی به دنبال تخریب زیرساخت‌های فرهنگی و اجتماعی بوده است. فشار دیپلماتیک و تغییر رفتار مسئولان و مردم از طریق عملیات تأثیرمحور از دیگر روش‌های آمریکا در جنگ‌های اخیر می‌باشد. آمریکا

در جنگ‌های آینده با ائتلاف‌سازی ترکیبی و استفاده از فناوری نوین به دنبال اجرای جنگ هویتی و هیبردی است، بنابراین بهترین روش برای مقابله با تهدیدهای حال و آینده آمریکا اجرای جنگ مقاومت با رویکرد شناخت‌محوری می‌باشد. نگاه آمریکا به جنگ بر این اساس است که دولت‌ها پیروز می‌شوند بدون جنگیدن و شکست می‌دهند بدون آنکه پیروز شوند، بنابراین روش‌های مقابله با این تفکر «جلوگیری از ایجاد اختلاف بین شیعه و سنی، مردم‌پایه نمودن دفاع و نهادینه کردن فرهنگ مقاومت، جلوگیری از شکل‌گیری گروه‌های فراملی و فروملی، تقویت گفتمان دیپلماسی و مذاکره» هستند. [5]

حسین ظریف‌منش در سال 1400 تحقیقی با عنوان «سازمان و سازماندهی در جنگ با یک قدرت ناهمتراز» انجام داده است و در نهایت مشخص گردیده است که در جنگ با یک قدرت ناهمتراز، سازمان اثربخش و نیز سازمان و سازماندهی باید امکان تمرکز توانائی‌های خودی را روی نقاط ضعف محوری دشمن فراهم کند و در این زمینه باید بر اساس نگرش سیستمی و حسب مورد اقتضائی و متکی بر عناصر قدرت ملی طراحی شود و همچنین ضروری است تا سازمان و سازماندهی به صورت سلولی، چابک، منعطف و حسب مورد تخصصی (تک‌منظوره) و یا چندمنظوره باشد. [6]

محمدحسین افشردی در سال 1398 تحقیقی با عنوان «بررسی نیازها، قابلیت‌ها و توانمندی‌های فرماندهی و مدیریت در عرصه جنگ‌های آینده ج.ا.ایران» انجام داده و در نهایت ضمن تقسیم‌بندی صحنه جنگ در سه حوزه فرماندهی، مدیریت و سطوح راهبردی؛ توانمندی‌ها و نیازهای مستقل هریک از این سه حوزه

جلسه هم‌اندیشی خبرگی و نخبگی و دو مرحله توزیع پرسشنامه محقق‌ساخته صورت پذیرفته است.

هدف از انجام مصاحبه با خبرگان و نخبگان ذیربط، تکمیل زنجیره تحقیق و امکان ارائه الگوی راهبردی و جامع می‌باشد که در پژوهش حاضر؛ ضمن مطالعه منابع، اسناد و مدارک موجود و مرتبط با موضوع، مطالعات اکتشافی از طریق انجام مصاحبه باز به روش گلوله‌برفی انجام شده است و محتوای به‌دست آمده در دو مرحله مورد آزمون قرار گرفته‌اند.

ابتدا تعداد 50 نفر از خبرگان و نخبگان مرتبط با موضوع تحقیق شامل فرماندهان، مسئولین و مدیران ارشد نیروهای مسلح در سطوح ستاد کل، ارتش ج.ا.ایران، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی و نیروهای تابعه آن که دارای مدرک تحصیلی دکتری و حداقل 5 سال سابقه کار در محل راهبردی بوده و با محیط جنگ‌های ناهمتراز آشنایی کامل دارند، تعیین و با توجه به انتخاب روش گلوله‌برفی در انجام مصاحبه‌ها؛ در نهایت پس از مصاحبه با 23 نفر از آنان، اطلاعات تکمیلی و لازم جمع‌بندی و الگوی اولیه پدافند هوایی نوین با قابلیت دفاع در محیط جنگ ناهمتراز احصاء گردید.

پس از احصاء الگوی اولیه، با تشکیل جلسه هم‌اندیشی خبرگی و نخبگی که با حضور 23 نفر مصاحبه شونده تشکیل گردید، الگوی استخراج‌شده اولیه، مورد بررسی قرار گرفت. در مرحله دوم و پس از تأیید مصاحبه‌شوندگان محترم پیرامون الگوی فوق و تکمیل آن، الگوی مورد اشاره با تهیه پرسشنامه محقق ساخته توسط حجم نمونه به تعداد 113 نفر مورد آزمون قرار گرفته است.

به منظور جهت‌گیری‌های تربیت نیروی انسانی کارآمد و متناسب با نیازهای صحنه جنگ آینده ج.ا.ایران مشخص گردید. [7]

مهدی مطهرنیا و بابک نعمتی در سال 1395 تحقیقی با عنوان «بررسی و رتبه بندی ابعاد رسانه‌های جمعی تاثیرگذار بر مدیریت جنگ‌های آینده» انجام داده است و در نتیجه پژوهش مذکور، میزان تاثیر شبکه‌های خبری در مدیریت جنگ‌های آینده با میانگین آماری 9,11 دارای بیشترین تاثیر اندازه گیری شده است. [8]

۱,۷. روش تحقیق

با توجه به اینکه محققین در این پژوهش به دنبال ارائه الگوی راهبردی پدافند هوایی نوین به منظور ایجاد قابلیت دفاع در محیط جنگ ناهمتراز می‌باشند که نتایج حاصله می‌تواند مورد بهره‌برداری مسئولین ذیربط نیروهای مسلح و مبنای تغییرات بنیادینی در حوزه پدافند هوایی کشور ج.ا.ایران قرار گیرد، لذا این تحقیق از نوع کاربردی - توسعه‌ای می‌باشد.

روش این تحقیق، توصیفی - تحلیلی و رویکرد آن آمیخته (کیفی/کمی) است.

داده‌ها به دو روش کتابخانه‌ای (مطالعه منابع، اسناد، مدارک و فیش‌برداری) و میدانی (مصاحبه و پرسشنامه) گردآوری شده است.

اطلاعات به‌دست آمده از مطالعه منابع به روش تحلیل محتوا و اطلاعات به‌دست آمده از مصاحبه با خبرگان به روش تحلیل گفتمان و با بهره‌گیری از نرم‌افزار «مکس کیودی‌ای» مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته و اطلاعات گردآوری شده از پرسشنامه، به وسیله نرم‌افزار SPSS مورد تجزیه و تحلیل آماری قرار گرفته است. در این پژوهش یک مرحله مصاحبه، یک مرحله

تعیین پایایی آزمون از روش آلفای کرونباخ استفاده شده که برابر جدول زیر معادل 0/823 به دست آمده است. جدول شماره (5): آلفای کرونباخ

Cronbach's Alpha	N of Items
.865	19

۲. ادبیات تحقیق

۲.۱. مطالعه منابع کتابخانه‌ای، اسناد و مدارک

۲.۱.۱. الگوی راهبردی

«الگو به مجموعه نظام‌مندی از مفاهیم، اصول موضوعه و قوانین اطلاق می‌شود که در یک ساختار منطقی برای توضیح و تفسیر یک سیستم از موجودات تکوینی، پدیده‌ها، روش‌ها، فرآیندها، تئوری‌ها و نظریات ارائه می‌گردد. [9] الگو به چارچوب‌های مفهومی و کلی اشاره دارد که زمینه مناسبی برای یک سلسله طبقه‌بندی‌ها در جهت جمع‌آوری و سازماندهی اطلاعات فراهم می‌آورد. [10] از نظر افکاری، الگو به بازنمایی یک ساختار مرکب و خواه عینی (مثل نقشه) و خواه انتزاعی (مثل یک نظریه ریاضی) که برای فهم چگونگی پیوند و اتصال اجزاء مورد استفاده قرار می‌گیرد، اطلاق می‌شود. [11] الوانی معتقد است که الگوها مخلصی از واقعیات و روابط اصلی بین اجزای پدیده‌ها می‌باشند و نمایی کلی از واقعیت را نشان می‌دهند. [12] در دانشگاه عالی دفاع ملی از الگو به عنوان مدل منسجمی یاد می‌شود که با تنظیم منطقی عوامل و مؤلفه‌های اصلی راهبردی، روابط بین آن‌ها را می‌توان به بهترین شکل ممکن ترسیم نموده و چگونگی دستیابی به اهداف را میسر می‌سازد. [13]

پس از تأیید وجود ارتباط معنادار فی مابین ابعاد و مؤلفه‌های احصاء شده با موضوع تحقیق، مجدداً طی پرسش‌نامه دوم، اولویت‌بندی مؤلفه‌های به دست آمده تعیین و اعتبارسنجی شده‌اند. وضعیت خدمتی و تحصیلی مصاحبه‌شوندگان و حجم نمونه به شرح جداول زیر است.

جدول شماره (1): وضعیت خدمتی مصاحبه‌شوندگان

سن خدمتی	تعداد فراوانی	درصد فراوانی
40-35	13	56%
35-31	10	44%
کل	23	100%

جدول شماره (2): وضعیت تحصیلی مصاحبه‌شوندگان

سن خدمتی	تعداد فراوانی	درصد فراوانی
دکتری	16	70%
کارشناسی ارشد	7	30%
کل	23	100%

جدول شماره (3): وضعیت خدمتی حجم نمونه

سن خدمتی	تعداد فراوانی	درصد فراوانی
35-31	11	10%
30-26	38	34%
25-20	64	56%
کل	113	100%

جدول شماره (4): وضعیت تحصیلی حجم نمونه

سن خدمتی	تعداد فراوانی	درصد فراوانی
دکتری	6	5%
کارشناسی ارشد	52	46%
کارشناسی	55	49%
کل	113	100%

در تعیین روایی پرسشنامه، از روش روایی محتوا و توزیع دومرحله‌ای پرسشنامه میان صاحب‌نظران و برای

منظور از الگوی راهبردی پدافند هوایی نوین در این پژوهش، الگویی است که با بیان ابعاد، مؤلفه‌ها و روابط بین آن‌ها، فرایند ارتقاء، بازسازی و بازنگری زیرساختی، محتوایی، روشی، تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری برای پدافند هوایی را به‌گونه‌ای رقم خواهد زد که توانمندی دفاعی موثری در حوزه پدافند هوایی در شرایط محیط جنگ ناهمتراز فراهم شده و می‌تواند به‌عنوان نقشه راهی در راستای ارتقای توان پدافند هوایی به‌کار گرفته شود. (محققین)

۲،۱،۲. جنگ و محیط جنگ ناهمتراز

جنگ یک درگیری مسلحانه واقعی، ارادی و گسترده بین جوامع سیاسی است و می‌توان آن را نوعی خشونت سیاسی تلقی کرد. [14] جنگ دارای انواع و ابعاد مختلفی است و در دسته‌بندی‌های متفاوتی همچون ترکیبی (هیبریدی)، سخت، نیمه‌سخت، نرم و غیره [15] ارائه شده است.

از جمله انواع جنگ که امروزه بسیار مدنظر قرار گرفته و نظریه‌پردازان زیادی پیرامون آن به بحث و بررسی پرداخته‌اند، جنگ ناهمتراز می‌باشد.

جنگ "ناهمتراز" با جنگ "ناهمطراز" صرفاً از لحاظ واژه‌ای و املائی متفاوت می‌باشند و در درک و فهم مشترک از این دو واژه هیچ تفاوتی بصورت عام وجود ندارد. هنگامی که از واژه ناهمتراز با "ت" یاد می‌شود، بیشتر ابعاد کمی مدنظر قرا می‌گیرد و زمانی که از واژه ناهمطراز با "ط" یاد می‌کنیم، برابر ادبیات فارسی ابعاد کیفی نسبت به ابعاد کمی آن قالب خواهد شد. [16] لیکن در تعریف عام این نوع جنگ، اینگونه آمده است که جنگ ناهمتراز جنگی است که یک طرف درگیری از لحاظ عدّه و عدّه نسبت به طرف دیگر

درگیری دارای برتری است [17] و این موضوع یعنی اینکه هیچ تفاوت معنایی و مفهومی بین این دو واژه در سطح بین‌المللی وجود ندارد.

مؤسسه مطالعات استراتژیک آمریکا در سال 2001م. یک تعریف کلی و کامل از جنگ ناهمتراز ارائه داده است که در حوزه نظامی و امنیت ملی، عدم تقارن یا ناهمترازی یعنی اقدام، سازمان‌دهی و تفکری متفاوت با دشمنان به روشی است که برتری و توانمندی‌های خودی را به حداکثر رسانده، از نقاط ضعف دشمنان بهره‌برداری نموده و نیز ابتکار عمل را در دست گرفته و یا این‌که آزادی عمل بیشتری را کسب نماید. همچنین در ادامه عنوان گردیده که ناهمترازی نیز ممکن است است راهبردی-سیاسی، راهبردی-نظامی، عملیاتی و یا ترکیبی از همه این عوامل باشد. [18]

در تعریف رسمی دیگری از سوی ستاد مشترک ارتش آمریکا در سال 1995م.، جنگ ناهمتراز به‌عنوان نبرد بین نیروهای غیرمشابه آمده است. از همین‌رو، "بازنگری استراتژی مشترک سال 1999م. ایالات متحده"، رویکردهای ناهمتراز را در قالب رویکردهایی بیان می‌کند که تلاش می‌کند، نقاط قوت ایالات متحده را شکست داده یا تضعیف و متزلزل نماید و در این حال با بهره‌گیری از نقاط ضعف ایالات متحده از روش‌هایی استفاده کند که با روش عملیات موردانتظار ایالات متحده بسیار متفاوت است. [19] می‌توان گفت در جنگ ناهمتراز هر سلاحی می‌تواند کاربردهای متعددی را پیدا کند و هر ابزاری می‌تواند در حکم یک سلاح موثر عمل کند، مردمی بودن جنگ ناهمتراز امکان به میدان آوردن همه امکانات مردم را فراهم می‌کند و علاوه براین

- همسان‌سازی و هم‌رنگی با مردم کار اطلاعات دشمن را سخت می‌کند. استفاده از ابزار ارزان و ساده امکان به کارگیری انبوه آن‌ها را در صحنه نبرد فراهم می‌کند که خود موجب گسترش میدان رویارویی می‌شود. یک رایانه در دست یک رزمنده جنگ ناهم‌تراز، می‌تواند یک چالش جدی و زیان‌های شکننده را در دشمن متکی به فناوری پیشرفته تحمیل کند. [20]
- تافلر در توجیه شاخص‌های ناهم‌ترازی بین نیروهای مهاجم و مدافع، ناهم‌ترازی میان طرف‌های درگیر را در یک تقسیم‌بندی کلی در سه محور نیروی انسانی، تکنولوژی و قدرت عملیاتی دسته‌بندی کرده است. [21]
- ۲،۱،۳. ویژگی‌های جنگ ناهم‌تراز**
- (1) **انسان‌محوری**: قدرت خلاقانه، روحیه و تفکر انسان است که محور همه تصمیم‌گیری‌ها و نقش‌آفرین همه صحنه‌هاست. [22] [23]
- (2) **ایدئولوژی**: موجب تقویت روحیه رزمندگان و یکپارچگی در تفکر و اقدامات می‌گردد. [24]
- (3) **اتکای به مردم**: تاریخ جنگ نشان می‌دهد که ارتش‌ها شکست‌پذیر هستند، اما ملت‌ها را به سادگی نمی‌توان شکست داد. [25] وقتی یک ملتی یک چیزی را اراده بکند، همه‌باهم، مصمم، هیچ قوه‌ای نمی‌تواند جلویش بایستد. [26]
- (4) **حفظ توان**: راهبرد مقابله با قدرت برتر، حفظ توان برای مقابله با دشمن در مرحله دوم جنگ است. حفظ توان به معنای حفظ نیروی انسانی، تجهیزات و تسلیحات موثر، جلوگیری از نابودی مراکز ثقل و یا کاهش آسیب‌پذیری در این مورد است. [27]
- (5) **روش‌ها و ابراز متفاوت، بدیع، متغیر و متناسب با مقتضیات**: با دشمنی که از فناوری برتر برخوردار است، در شرایطی که کشور مدافع دارای این فناوری‌ها نیست، همانند او نمی‌توان جنگید. [28] [29]
- (6) **همه عرصه‌ای**: هدف این است که در به کارگیری تاکتیکی منابع نظامی برای دستیابی به اهداف عملیاتی اختلال ایجاد شود این کار می‌تواند از طریق کاهش قابلیت اثرگذاری بمباران‌های استراتژیک و کاهش آسیب‌پذیری‌های نیروهای خودی در حملات هوایی صورت گیرد. جنگ ناهم‌تراز قابلیت حضور در حوزه‌های مختلف را دارد و می‌تواند در همه صحنه‌ها نقش‌آفرینی کند. [30]
- (7) **متمرکز علیه مواضع ویژه**: در جنگ ناهم‌تراز با سطوح متداخل استراتژیک، عملیاتی و تاکتیکی روبرو هستیم. به بیان دیگر یک اقدام تاکتیکی می‌تواند پیامدهای استراتژیک داشته باشد و همین است که در این نوع از جنگ باید به دنبال شناسایی و حمله به آن دسته از نقاط ضعف دشمن بود که وارد کردن ضربه به آن موجب غیرقابل‌تحمل شدن هزینه (برای او و حتی چرخش استراتژیک او) شود. [31] [32]
- (8) **فرسایشی**: طرف ضعیف‌تر برای جلب افکار عمومی، تحمیل هزینه‌های غیرقابل‌تحمل به دشمن و شکستن هیمنه و ابهت او به دنبال طولانی کردن و فرسایشی کردن جنگ است. [33] [34]

۲,۲. مصاحبه با خبرگان و نخبگان

جهت تکمیل مطالعه منابع و احصاء ابعاد و مولفه‌ها مکنون در خصوص ارائه الگوی پدافند هوایی نوین به منظور ایجاد قابلیت دفاع در محیط جنگ ناهمتراز، نسبت به مصاحبه با تعداد 23 نفر از خبرگان و نخبگان مرتبط با موضوع با بهره‌گیری از روش گلوله برفی اقدام گردید که تجمیع نظر نامبردگان به شرح زیر می‌باشد:

۲,۲,۱. تمام مصاحبه شونده‌گان، تحلیل دقیق محیطی که منجر به احصاء نقاط قوت، ضعف، فرصت و تهدیدات صحنه نبرد و در پایان اشراف کامل اطلاعاتی می‌شود را امری ضروری و اساسی در دفاع از آسمان کشور ج.ا.ایران برشماری نمودند که شناخت صحیح و دقیق تهدید، تحلیل تهدید، ارزیابی تهدید و اولویت‌بندی تهدید را مشخص خواهد نمود. ایشان اشراف اطلاعاتی را در تمام سطوح راهبردی، عملیاتی و تاکتیکی مد نظر قرار داده‌اند.

۲,۲,۲. تمام مصاحبه شونده‌گان بازنگری سیاست‌ها، دکترین، آئین‌نامه‌ها، دستورالعمل‌ها، روش‌ها و سایر متون پایه که اساس و اصول پدافند هوایی را تعیین و ابلاغ می‌کنند، متناسب با محیط جنگ‌های ناهمتراز، امری لازم و ضروری مطرح نمودند.

۲,۲,۳. مصاحبه شونده‌گان به اتفاق، لزوم بازنگری در ساختار پدافند هوایی به منظور ایجاد زیرساخت مناسب در فرایند جذب، آموزش، طراحی و تولید سامانه‌های مورد نیاز متناسب

(9) بهره‌گیری از موقعیت جغرافیایی : عوامل جغرافیایی را به دو طریق می‌توان در جنگ ناهمتراز به‌عنوان عوامل برترساز مورد استفاده قرار داد. استفاده از موقعیت‌های ژئوپلیتیکی و ژئواکونومیکی برای به خطر انداختن منافع اقتصادی، سیاسی و نظامی دشمن و متحدان او و همچنین استفاده از همین عوامل جهت دفاع در برابر دشمن باتوجه به شرایط هر منطقه و امکان به‌کارگیری تاکتیک‌های متناسب با آن. [35] [36]

(10) عدم قطعیت و پیش‌بینی ناپذیر : در جنگ ناهمتراز، هر مکانی صحنه نبرد، هر انسانی یک رزمنده و هر لحظه‌ای آغاز فرود یک ضربه، هر ابزاری یک سلاح و هر اقدام تاکتیکی می‌تواند دارای یک اثر استراتژیک تعیین‌کننده باشد. این جنگ دارای محیط عدم اطمینان کامل، پیش‌بینی ناپذیر و برخوردار از عدم قطعیت می‌باشد. [37]

(11) جنگ اطلاعاتی : در واقع با این فعالیت مداوم می‌توان از ایجاد اشراف اطلاعاتی دشمن و در نتیجه طرح‌ریزی عملیات دقیق و اثربخش، جلوگیری کرد. [38] [39]

(12) فریب و غافلگیری : یکی از اصول بنیادی نبردهای ناهمتراز بوده و بدین ترتیب دشمن قدرت تحمیل اراده را در صحنه جنگ از دست می‌دهد. [40] [41] [42] [43]

(13) جنگ روانی : یکی از تخصصی‌ترین و در عین حال کم‌هزینه‌ترین اقدامات در جنگ ناهمتراز است. [44]

ناهمتراز با ورود بسیج پدافندی به عرصه صحنه نبرد، دشمن را در دستیابی به اهدافش با چالش جدی مواجه نماید.

۲,۲,۹. 74% از مصاحبه شوندهگان، بهره‌گیری از تجهیزات غیرالکترونیکی (تجهیزاتی که از طریق جنگ الکترونیک امکان از کار انداختن آن‌ها فراهم نشود) در کنار فناوری‌های بومی را مورد تأکید قرار داده‌اند.

۲,۲,۱۰. رعایت اصول پدافند غیرعامل از دیگر مواردی می‌باشد که مورد تأکید تمام مصاحبه شوندهگان بوده و اهتمام لازم و کافی در این زمینه را از اصول مهم برای موفقیت پدافند هوایی در محیط جنگ ناهمتراز می‌دانند.

۲,۲,۱۱. با توجه به اهمیت اصل فریب، اگرچه این اصل از زیرشاخه‌های پدافند غیرعامل برشماری می‌گردد، لیکن مصاحبه شوندهگان ضمن تأکید بر رعایت اصول پدافند غیرعامل، این اصل را بصورت جداگانه مورد تأکید قرار داده و رعایت آن و بهره‌گیری از فریب در برابر حملات دشمن را به عنوان یک مولفه مجزا برشماری نموده‌اند.

۲,۲,۱۲. 74% مصاحبه شوندهگان، بهره‌گیری از تجهیزات متنوع، بکارگیری انبوه تجهیزات و بهره‌برداری از تجهیزات مترکم را امری ضروری برای پدافند هوایی در محیط جنگ ناهمتراز می‌دانند.

با محیط جنگ‌های ناهمتراز را از اولویت‌های این حوزه برشماری نموده‌اند.

۲,۲,۴. تمام مصاحبه شوندهگان، اصل آموزش همه‌جانبه به‌منظور ایجاد زمینه فکری - علمی در کارکنان جهت ارتقاء توانمندی ایشان در طراحی (فرماندهی) و انجام اقدامات خلاقانه، غافلگیرانه، غیرقابل پیش‌بینی و ابتکار عمل را مورد تأیید قرار داده‌اند.

۲,۲,۵. 78% مصاحبه شوندهگان، پیش‌بینی پشتیبانی و لجستیک متناسب با محیط نبردهای ناهمتراز را عامل اصلی کسب موفقیت در چنین محیط‌هایی برشماری نموده‌اند و آن را در طراحی و ایجاد زیرساخت‌های مربوطه، امری ضروری و لازم مطرح کرده‌اند.

۲,۲,۶. تمام مصاحبه شوندهگان، رعایت اصل تناسب بین تجهیزات دفاعی با تهدیدات دشمن در محیط ناهمتراز را به‌همراه بکارگیری هدفمند تجهیزات پدافندی و تطبیق این تجهیزات با جغرافیای صحنه نبرد، مورد تأکید قرار داده‌اند.

۲,۲,۷. بهره‌گیری از عملیات روانی همه‌جانبه از دیگر موضوعاتی می‌باشد که تمام مصاحبه شوندهگان بصورت متفق‌النظر، آن را یک امر مهم برای کسب موفقیت در محیط جنگ ناهمتراز می‌دانند.

۲,۲,۸. 65% از مصاحبه شوندهگان، مردمی کردن دفاع و مقاومت را از دیگر مواردی می‌دانند که در حوزه پدافند هوایی می‌تواند در محیط جنگ

محیط‌های غیرنظامی را به‌عنوان یک اصل انکارناپذیر مطرح می‌نمایند.

۲,۲,۱۷. از دیگر مواردی که مد نظر تمام مصاحبه شونده‌گان قرار گرفته و بسیار مورد تاکید می‌باشد، نیروی انسانی است که محوریت انجام موفقیت‌آمیز ماموریت‌ها و عملیات پدافند هوایی را برعهده دارد. نیروی انسانی با روحیه، خلاق، مقاوم، متعهد، شهادت‌طلب، تکلیف‌مدار و ولایت‌مدار که بر مبنای رهنامه جنگ ناهمتراز آموزش دیده و مقابله با هرگونه تجاوز را سرلوحه امور خود قرار می‌دهد، از جایگاه خاص و ویژه‌ای برخوردار است.

۲,۲,۱۸. عدم تمرکز و تجمیع تجهیزات پدافند هوایی در یک محل؛ به‌گونه‌ای که زمینه‌های دفاع به‌صورت منطقه‌ای و خودکفا، خوداتکایی و استقلال رزمی و امکان ادامه ماموریت برای تمام عناصر دفاعی در شبکه یکپارچه پدافند هوایی کشور فراهم شود؛ از موضوعاتی است که از نظر تمام خبرگان و نخبگان، می‌بایست به‌صورت جدی در محیط جنگ ناهمتراز مورد توجه قرار گیرد.

۲,۲,۱۹. 83% مصاحبه شونده‌گان، بر اقدامات تاکتیکی و تاکتیک‌هایی تاکید دارند که دارای اثر راهبردی بوده و اراده دشمن را هدف قرار خواهد داد. آنان ضربات یکنواخت و مستمر به دشمن را که به‌صورت دقیق و بدون نیاز به تکرار وارد

۲,۲,۱۳. درگیری زود هنگام در فواصلی خارج از برد سلاح‌های دشمن، افزایش شدت درگیری در صورت نزدیک شدن دشمن به سمت مراکز حیاتی، حساس و مهم خودی و همچنین امکان درگیری همزمان با مهمات محمول و حامل آن از جمله مواردی هستند که مورد تاکید 91% مصاحبه شونده‌گان قرار گرفته است.

۲,۲,۱۴. 70% مصاحبه شونده‌گان، بازنگری در ساختار و سازمان پدافند هوایی را در صورت برخورداری از انعطاف پذیری برای انجام ماموریت‌های مختلف مورد قبول می‌دانند.

۲,۲,۱۵. اصل آتش و حرکت که از آن به‌عنوان اصل تحرک یگان‌های پدافند هوایی نیز یاد می‌شود با شرط اینکه قابلیت جمع‌آوری و گسترش سامانه‌ها را به کمتر از 5 دقیقه برساند، مورد تایید و تاکید تمام خبرگان و نخبگان مصاحبه شونده قرار گرفته است.

۲,۲,۱۶. تمام مصاحبه شونده‌گان بر این باور هستند که دفاع و پدافند هوایی باید از حالت انفعال خارج شده و به یک پدافند هوایی فعال تبدیل گردد یعنی صرف اجرای عملیات دفاعی، موفقیت پدافندی را ایجاد نخواهد کرد و لازم است اصل آفند در پدافند با تاکید بر عملیات‌های پیش‌گیرانه و پیش‌دستانه مد نظر قرار گیرد. ایشان گسترش جنگ از محیط‌های نظامی به

اشراف اطلاعاتی دشمن و هم‌زمان فریب او؛ و همچنین ادامه روند عملیات روانی بسیط و همه‌جانبه؛ جزء مؤلفه‌هایی هستند که از بُعد زمان غیرجنگ همچنان ادامه داشته و بیانگر آن می‌باشند که این 3 مؤلفه جزء مواردی هستند که فارغ از وجود و یا عدم وجود جنگ باید همواره مدنظر قرار گرفته و در این حوزه‌ها اقدامات لازم متناسب با شرایط حاکم مکانی و زمانی تدبیر و به‌مورد اجرا گذارده شوند.

سایر مؤلفه‌های بُعد زمان جنگ شامل حفظ توان رزم و منابع در اختیار به‌منظور امکان تداوم جنگ و سرپا ماندن نیروها و یگان‌های خودی در طول زمان انجام مأموریت‌های واگذاری، بهره‌گیری از قدرت ملی در حوزه‌های دفاعی جهت هم‌افزایی اقدامات، آفند در پدافند برای نابودی زیرساخت‌های دشمن جهت ممانعت از تهاجمات بعدی، فرسایشی نمودن جنگ و در نهایت بهره‌گیری از تاکتیک‌های دفاعی متناسب با محیط جنگ ناهمتراز می‌باشند.

۴. تجزیه و تحلیل یافته‌های تحقیق

ابعاد و مؤلفه‌های احصاء شده که در الگوی راهبردی پدافند هوایی نوین به منظور ایجاد قابلیت دفاع در محیط جنگ ناهمتراز ارائه گردید، در جلسه خبرگی و نخبگی با مصاحبه‌شوندگان مورد تأیید قرار گرفت و به‌منظور تعیین وزن موزون این مؤلفه‌ها، پرسشنامه‌ای محقق‌ساخته تهیه و به حجم‌نمونه ارائه گردید. نتایج پرسشنامه و رتبه‌بندی مؤلفه‌های هر یک از ابعاد مورد اشاره به تفکیک به شرح جداول زیر می‌باشد.

و اشراف کامل اطلاعاتی؛ صرف بازنگری در الگوی تجهیزاتی، الگوی ارتباطی، الگوی پشتیبانی و لجستیکی، الگوی ساختار سازمانی، الگوی جذب و آموزش و همچنین بازنگری آئین‌نامه‌ها، دکترین، دستورالعمل‌ها، روش‌ها و شیوه‌ها گردد. در همین زمان عملیات روانی همه‌جانبه همچنان مورد تأکید است تا نتایج اینگونه اقدامات، ضمن ایجاد بازدارندگی، بعثت سرعت پائین اثربخشی در جامعه هدف (دشمن) که نشأت گرفته از لزوم تکرار اقدامات عملیات روانی و جنس اینگونه اقدامات می‌باشد، در زمان مناسب خودنمایی کرده و تأثیرات مثبت آن را در صحنه نبرد شاهد باشیم.

رعایت اصول پدافند غیرعامل به‌منظور ایجاد اقدامات ممانعتی از اشراف اطلاعاتی دشمن و هم‌زمان فریب او، در کنار آموزش به‌عنوان اصل انکارناپذیر مهارت‌افزایی منابع انسانی که مهمترین مؤلفه آمادگی رزمی پدافند هوایی محسوب می‌شود و در نهایت تشکیل بسیج مردمی پدافند هوایی که با توجه به ذات تسلیحات محور حوزه پدافندی؛ امری بسیار سخت و دشوار خواهد بود، از دیگر مؤلفه‌های بُعد زمان غیرجنگ در الگوی راهبردی پدافند هوایی نوین به منظور ایجاد قابلیت دفاع در محیط جنگ ناهمتراز احصاء گردیده‌اند. در بُعد زمان جنگ، کلاً تعداد 8 مؤلفه احصاء شده است. از این تعداد؛ 3 مؤلفه شامل تحلیل محیطی دقیق از جنگ ناهمتراز و اشراف کامل اطلاعاتی؛ رعایت اصول پدافند غیرعامل به‌منظور ایجاد اقدامات ممانعتی از

جدول شماره (6) بررسی ارتباط معنایی مؤلفه‌های به‌دست‌آمده با بُعد زمان غیرجنگ و همچنین تعیین وزن موزون هر یک از مؤلفه‌ها

ردیف	مؤلفه‌های بُعد زمان غیرجنگ	میانگین امتیاز	وزن	وزن موزون	امتیاز موزون
۱	تحلیل محیطی دقیق از جنگ ناهم‌تراز و اشراف کامل اطلاعاتی	4/696	5	0/103	0/516
۲	بازنگری در الگوی تجهیزاتی	4/174	4	0/083	0/330
۳	بازنگری الگوی ارتباطی	4/783	5	0/103	0/516
۴	بازنگری الگوی پشتیبانی و لجستیکی	4/174	4	0/083	0/330
۵	بازنگری الگوی ساختار سازمانی	4/043	4	0/083	0/330
۶	بازنگری الگوی جذب و آموزش	4/130	4	0/083	0/330
۷	بازنگری آئین‌نامه‌ها، دکترین، دستورالعمل‌ها، روش‌ها و شیوه‌ها	4/826	5	0/103	0/516
۸	انجام عملیات روانی همه‌جانبه و بسیط	4/217	4	0/083	0/330
۹	رعایت اصول پدافند غیرعامل به‌منظور ایجاد اقدامات ممانعتی از اشراف اطلاعاتی دشمن و هم‌زمان فریب او	4/913	5	0/103	0/516
۱۰	آموزش به‌عنوان اصل انکارناپذیر مهارت‌افزایی منابع انسانی	4/043	4	0/083	0/330
۱۱	تشکیل بسیج مردمی پدافند هوایی	4/478	4	0/083	0/330

جدول شماره (7) بررسی ارتباط معنایی مؤلفه‌های به‌دست‌آمده با بُعد زمان جنگ و همچنین تعیین وزن موزون هر یک از مؤلفه‌ها

ردیف	مؤلفه‌های بُعد زمان جنگ	میانگین امتیاز	وزن	وزن موزون	امتیاز موزون
۱	تحلیل محیطی دقیق از جنگ ناهم‌تراز و اشراف کامل اطلاعاتی	4/440	4	0/119	0/476
۲	رعایت اصول پدافند غیرعامل به‌منظور ایجاد اقدامات ممانعتی از اشراف اطلاعاتی دشمن و هم‌زمان فریب او	4/600	5	0/149	0/744
۳	انجام عملیات روانی همه‌جانبه و بسیط	4/140	4	0/119	0/476
۴	حفظ توان رزم و منابع در اختیار به‌منظور امکان تداوم جنگ و سرپا ماندن نیروها و یگان‌های خودی در طول زمان انجام مأموریت‌های واگذاری	3/940	4	0/119	0/476
۵	بهره‌گیری از قدرت ملی در حوزه‌های دفاعی جهت هم‌افزایی اقدامات	4/120	4	0/119	0/476
۶	آفند در پدافند برای نابودی زیرساخت‌های دشمن جهت ممانعت از تهاجمات بعدی	4/160	4	0/119	0/476
۷	فرسایشی نمودن جنگ	4/040	4	0/119	0/476
۸	بهره‌گیری از تاکتیک‌های دفاعی متناسب با محیط جنگ ناهم‌تراز	4/140	4	0/119	0/476

از 19 مؤلفه‌ای که در الگوی راهبردی پدافند هوایی نوین به منظور ایجاد قابلیت دفاع در محیط جنگ ناهم‌تراز احصاء گردیده (شامل 11 مؤلفه در بُعد زمان غیرجنگ و 8 مؤلفه در بُعد زمان جنگ)، تمام مؤلفه‌ها مورد تأیید حجم نمونه نیز قرار گرفتند و تمام مؤلفه‌های یادشده، امتیاز بالاتر از میانگین موردانتظار (عدد 3) را کسب نموده‌اند.

اولویت‌بندی به هر یک از مؤلفه‌های احصاء شده اختصاص داده شود نیز تابع شرایط زمانی مختلفی است (زمان جنگ و زمان غیرجنگ)، لذا اولویت‌بندی مؤلفه‌ها برای هر یک از ابعاد یادشده به صورت مجزا محاسبه و ارائه گردیده است.

جدول شماره (9) نتیجه آزمون فریدمن برای مؤلفه‌های زمان غیرجنگ

N	113
Chi-Square	623.205
df	10
Asymp. Sig.	.000

جدول فوق بیانگر این واقعیت است که مؤلفه‌های استخراج شده در بُعد زمان غیرجنگ دارای اولویت‌بندی هستند و فرض عدم وجود اختلاف بین این مؤلفه‌ها با مدنظر قرار گرفتن ضریب 0/05 رد می‌گردد.

جدول شماره (8) نتیجه آزمون فریدمن برای مؤلفه‌های زمان جنگ

N	113
Chi-Square	512.627
df	7
Asymp. Sig.	.000

جدول فوق بیانگر این واقعیت است که مؤلفه‌های استخراج شده در بُعد زمان جنگ نیز همانند مؤلفه‌های بُعد زمان غیرجنگ دارای اولویت‌بندی هستند و فرض عدم وجود اختلاف بین این مؤلفه‌ها نیز با مدنظر قرار گرفتن ضریب 0/05 رد می‌گردد. لذا برای تعیین اولویت‌بندی مؤلفه‌ها در هر 2 بُعد فوق، از میانگین رتبه‌ای استفاده می‌گردد و نتایج به شرح جداول زیر هستند:

این نتیجه بیانگر آن است که مؤلفه‌های یادشده از ارتباط معناداری با ابعاد مربوطه و همچنین موضوع تحقیق برخوردار هستند و می‌توان آن‌ها را به‌عنوان مؤلفه‌های اصلی تمرکز تلاش و هدایت مدیران منابع موجود در راستای ارتقای وضعیت کنونی پدافند هوایی به منظور ایجاد قابلیت دفاع در محیط جنگ ناهمتراز، مدنظر قرار داد.

در واقع الگوی احصاء شده از مطالعه منابع و مصاحبه با خبرگان و نخبگان که در جلسه هم‌اندیشی پایانی با حضور مصاحبه‌شوندگان مورد تأیید نهایی قرار گرفته بود، از نظر حجم نمونه نیز به‌عنوان الگوی جامع پدافند هوایی نوین در محیط جنگ ناهمتراز مورد تأیید قرار گرفته است.

به‌منظور بررسی اینکه آیا بین عوامل اولویت‌بندی وجود دارد یا خیر، از آزمون فریدمن استفاده شده است. برای این منظور فرض صفر در این آزمون به معنای عدم وجود اختلاف در بین عوامل است و چنانچه این فرض با ضریب 0/05 رد شود، نتیجه خواهیم گرفت که در بین عوامل اولویت‌بندی وجود دارد. جدول آزمون فریدمن که با استفاده از نرم‌افزار SPSS به دست آمده به شرح جداول زیر می‌باشد.

با توجه به اینکه در الگوی راهبردی پدافند هوایی نوین به منظور ایجاد قابلیت دفاع در محیط جنگ ناهمتراز، 2 بُعد اصلی وجود دارد و مؤلفه‌های به دست آمده در هر یک از ابعاد مورد اشاره در زمان‌های مختلفی مطرح می‌باشند و منابعی که باید بر اساس

جدول شماره (10) میزان تأثیر و اولویت هر یک از مؤلفه‌های احصاء شده در بُعد زمان غیرجنگ الگوی راهبردی پدافند هوایی نوین به منظور ایجاد قابلیت دفاع در محیط جنگ ناهمتراز

ردیف	مؤلفه‌های بُعد زمان غیرجنگ الگوی راهبردی پدافند هوایی نوین به منظور ایجاد قابلیت دفاع در محیط جنگ ناهمتراز	میانگین	اولویت
۱	تحلیل محیطی دقیق از جنگ ناهمتراز و اشراف کامل اطلاعاتی	4/98	1
۲	بازنگری در الگوی تجهیزاتی	4/94	3
۳	بازنگری الگوی ارتباطی	4/89	5
۴	بازنگری الگوی پشتیبانی و لجستیکی	4/90	4
۵	بازنگری الگوی ساختار سازمانی	4/95	2
۶	بازنگری الگوی جذب و آموزش	4/81	7
۷	بازنگری آئین‌نامه‌ها، دکترین، دستورالعمل‌ها، روش‌ها و شیوه‌ها	4/79	8
۸	انجام عملیات روانی همه‌جانبه و بسیط	4/63	10
۹	رعایت اصول پدافند غیرعامل به منظور ایجاد اقدامات ممانعتی از اشراف اطلاعاتی دشمن و هم‌زمان فریب او	4/83	6
۱۰	آموزش به‌عنوان اصل انکارناپذیر مهارت‌افزایی منابع انسانی	4/72	9
۱۱	تشکیل بسیج مردمی پدافند هوایی	4/59	11

نتایج حاصل از جدول فوق بیانگر این مسئله است که از نظر حجم‌نمونه، "تحلیل محیطی دقیق از جنگ ناهمتراز و اشراف کامل اطلاعاتی"، بالاترین اولویت را در بُعد زمان غیرجنگ الگوی راهبردی پدافند هوایی نوین به منظور ایجاد قابلیت دفاع در محیط جنگ ناهمتراز، جهت تخصیص منابع و برنامه‌ریزی راهبردی به‌خود اختصاص داده است و "تشکیل بسیج مردمی پدافند هوایی" از پائین‌ترین اولویت در بُعد زمان غیرجنگ الگوی راهبردی پدافند هوایی نوین به منظور ایجاد قابلیت دفاع در محیط جنگ ناهمتراز برخوردار می‌باشد.

جدول شماره (11) میزان تأثیر و اولویت هر یک از مؤلفه‌های احصاء شده در بُعد زمان جنگ الگوی راهبردی پدافند هوایی نوین به منظور ایجاد قابلیت دفاع در محیط جنگ ناهمتراز

ردیف	مؤلفه‌های بُعد زمان جنگ الگوی راهبردی پدافند هوایی نوین به منظور ایجاد قابلیت دفاع در محیط جنگ ناهمتراز	میانگین	اولویت
۱	تحلیل محیطی دقیق از جنگ ناهمتراز و اشراف کامل اطلاعاتی	4/95	1
۲	رعایت اصول پدافند غیرعامل به منظور ایجاد اقدامات ممانعتی از اشراف اطلاعاتی دشمن و هم‌زمان فریب او	4/83	2
۳	انجام عملیات روانی همه‌جانبه و بسیط	4/69	5
۴	حفظ توان رزم و منابع در اختیار به منظور امکان تداوم جنگ و سرپا ماندن نیروها و یگان‌های خودی در طول زمان انجام مأموریت‌های واگذاری	4/72	4

8	4/29	بهره‌گیری از قدرت ملی در حوزه‌های دفاعی جهت هم‌افزایی اقدامات	5
7	4/44	آفند در پدافند برای نابودی زیرساخت‌های دشمن جهت ممانعت از تهاجمات بعدی	6
6	4/57	فرسایشی نمودن جنگ	7
3	4/81	بهره‌گیری از تاکتیک‌های دفاعی متناسب با محیط جنگ ناهمتراز	8

تأیید در جلسه هم‌اندیشی خبرگی و نخبگی، با میانگین امتیاز بسیار بالا (در حد خیلی خوب)، مورد تأیید حجم نمونه با استعدادهای 113 نفر نیز قرار گرفته است.

الگوی ارائه شده به حجم نمونه، با سه تغییر در مؤلفه‌ها شامل مزید شدن دو مؤلفه "بازنگری الگوی جنگ الکترونیک" و "ارزیابی کارآیی و اثربخشی" در بُعد زمان غیرجنگ و همچنین مزید شدن مؤلفه "ارزیابی کارآیی و اثربخشی" در بُعد زمان جنگ همراه بود.

در الگوی احصاء شده، 2 بُعد که تابع زمان وقوع یا عدم وقوع جنگ هستند، استخراج و مؤلفه‌های سطوح بعدی در ذیل این 2 بُعد به دست و ارائه گردیده‌اند.

در مجموع تعداد 22 مؤلفه شامل 13 مؤلفه برای بُعد زمان غیرجنگ و 9 مؤلفه برای بُعد زمان جنگ احصاء گردید. از تعداد 22 مؤلفه فوق؛ 4 مؤلفه شامل تحلیل محیطی دقیق از جنگ ناهمتراز و اشراف کامل اطلاعاتی؛ رعایت اصول پدافند غیرعامل به منظور ایجاد اقدامات ممانعتی از اشراف اطلاعاتی دشمن و هم‌زمان فریب او؛ ارزیابی کارآیی و اثربخشی؛ و همچنین ادامه روند عملیات روانی بسیط و همه‌جانبه؛ جزء مؤلفه‌هایی هستند که در هر 2 بُعد مورد تأکید قرار گرفته‌اند.

به منظور اولویت‌بندی مؤلفه‌های استخراج شده جهت برنامه‌ریزی در خصوص تخصیص اعتبار و منابع موجود برای تسریع در رشد و ارتقای وضعیت کنونی پدافند هوایی برای احراز آمادگی هر چه سریعتر در

نتایج حاصل از جدول فوق بیانگر این مسئله است که از نظر حجم نمونه، همانند اولین اولویت بُعد زمان غیرجنگ الگوی راهبردی پدافند هوایی نوین به منظور ایجاد قابلیت دفاع در محیط جنگ ناهمتراز، همچنان "تحلیل محیطی دقیق از جنگ ناهمتراز و اشراف کامل اطلاعاتی"، بالاترین اولویت را در بُعد زمان جنگ الگوی راهبردی پدافند هوایی نوین به منظور ایجاد قابلیت دفاع در محیط جنگ ناهمتراز، جهت تخصیص منابع و برنامه‌ریزی راهبردی به خود اختصاص داده است.

همچنین "بهره‌گیری از قدرت ملی در حوزه‌های دفاعی جهت هم‌افزایی اقدامات"، در الگوی راهبردی ارائه شده، از پائین‌ترین اولویت در بُعد زمان جنگ برخوردار می‌باشد.

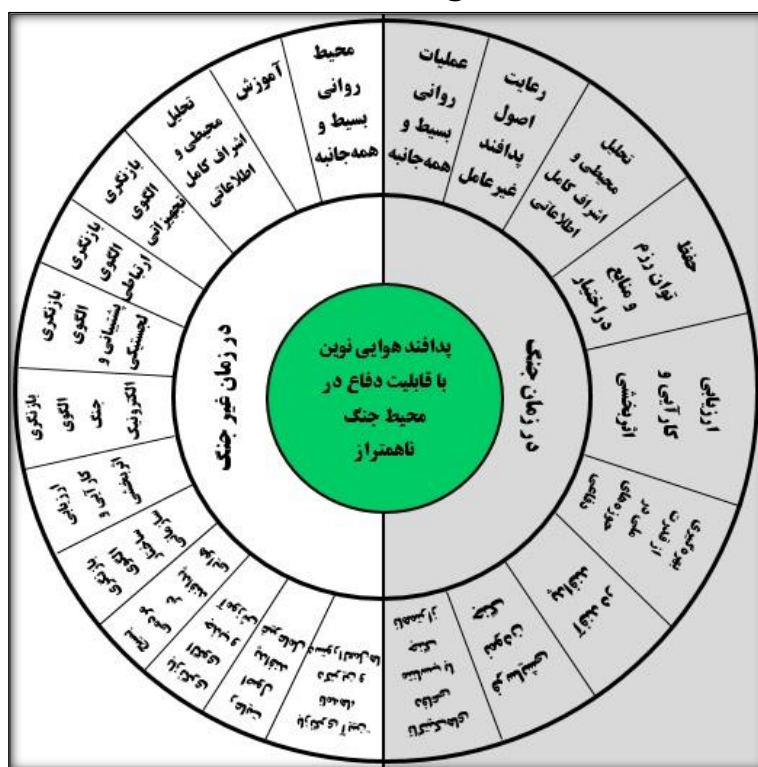
5. نتیجه‌گیری و پیشنهادات

5.1. نتیجه‌گیری

در پژوهش حاضر تلاش شده تا الگویی جامع و کامل با عنوان الگوی راهبردی پدافند هوایی نوین به منظور ایجاد قابلیت دفاع در محیط جنگ ناهمتراز ارائه گردد. بدین منظور و در راستای اکتشاف تمام زوایای پنهان موضوع که علی‌رغم وجود تجارب زیاد میدانی در این خصوص، تا کنون به رشته تحریر در نیامده بود، ضمن بهره‌گیری از مطالعه منابع، اسناد و مدارک موجود مرتبط با موضوع از مصاحبه باز نیز استفاده شد و نتایج حاصل منتج به تهیه الگویی گردید که در نهایت ضمن

انجام موفقیت‌آمیز مأموریت‌های محوله در محیط جنگ‌های ناهمتراز، از آزمون فریدمن استفاده و بر اساس نتایج حاصل از آزمون فریدمن، مشخص گردید مؤلفه‌های استخراج شده دارای اولویت‌بندی هستند. همچنین مشخص گردید که "تحلیل محیطی دقیق از جنگ ناهمتراز و اشراف کامل اطلاعاتی"، بالاترین اولویت در هر 2 بُعد (زمان غیرجنگ و جنگ) الگوی راهبردی پدافند هوایی نوین به منظور ایجاد قابلیت دفاع در محیط جنگ ناهمتراز، جهت تخصیص منابع و برنامه‌ریزی راهبردی را به‌خود اختصاص داده است. نکته حائز اهمیت از تحلیل جداول (10) و (11) آن است که، "تحلیل محیطی و اشراف اطلاعاتی"، فارغ از

تأثیر مؤلفه زمان، اولویت اول تخصیص منابع و همچنین مبنای اصلی برنامه‌ریزی راهبردی در ارتقاء وضعیت کنونی پدافند هوایی کشور جهت اجرای موفقیت‌آمیز مأموریت‌های محوله در محیط جنگ ناهمتراز محسوب می‌شود و این نکته که هر وقت خودت و دشمنت را شناختی، پیروز جنگ خواهی بود (سون‌تزو)، در نتیجه این پژوهش کاملاً مشخص می‌باشد. در نهایت الگوی راهبردی پدافند هوایی نوین با قابلیت دفاع در محیط جنگ ناهمتراز بشرح شکل شماره (2) استخراج گردیده است که مجموع مؤلفه‌های آن به تعداد 22 مؤلفه (3 مؤلفه بیشتر نسبت به الگوی اولیه) افزایش یافته است.

شکل شماره (2): الگوی نهایی: الگوی راهبردی پدافند هوایی نوین به منظور ایجاد قابلیت دفاع در محیط جنگ ناهمتراز

سطحی منجر به قدرت‌آفرینی خواهد شد. این مسئله در نیروهایی که کاملاً تخصصی هستند همچون پدافند هوایی بسیار مهم و حائز اهمیت است. چون بکارگیری

از نکات مهمی که در الگوی فوق باید مدنظر قرار گیرد، موضوع بسیج مردمی در پدافند هوایی است. حضور مردم به‌عنوان پشتوانه نیروهای مسلح در هر

می‌تواند بصورت تئوری و آکادمیک و یا میدانی ارائه شود.

در بازنگاری الگوی تجهیزاتی، ضمن پرداختن به الگوی تجهیزات با قابلیت دفاع در برابر تهدیدات موجود، لازم هست سیستم‌های جانبی تجهیزات پدافندی نیز مدنظر قرار گرفته و تولیدات تسلیحات متناسب با مطالبات عملیاتی در دستور کار قرار گیرند. ارزیابی کارایی و اثربخشی که در هر دو بُعد زمان غیرجنگ و زمان جنگ استخراج شده است، باید بصورت سیستمی یعنی برآیند سامانه‌ها و کارکنان مدنظر قرار گیرد. همچنین این مؤلفه در دو بُعد دارای تفاوت‌هایی می‌باشد. در زمان غیرجنگ باید اثربخشی و کارایی متناسب با تهدیدات پیش‌بینی شده آینده سنجیده شود و در زمان جنگ متناسب با تهدیدات میدانی موجود.

این تفاوت در عملیات روانی و پدافند غیرعامل نیز به‌گونه‌ای دیگر وجود دارد. عملیات روانی در بُعد زمان غیرجنگی بیشتر راهبردی و عملیاتی است لیکن در بُعد زمان جنگی بیشتر در سطوح عملیاتی و تاکتیکی لحاظ می‌شود. همچنین پدافند غیرعامل در زمان غیرجنگ بیشتر بر ایجاد زیرساخت‌های پدافند غیرعامل تکیه دارد لیکن در زمان جنگ بیشتر به بهره‌گیری از اصول تاکتیکی پدافند غیرعامل با تمرکز بر بکارگیری محیط طبیعی و جغرافیایی می‌پردازد.

۵,۲. پیشنهادات

الف) قرارگاه مشترک پدافند هوایی خاتم الانبیاء (ص) کشور نسبت به بهره‌برداری و پیاده‌سازی عملیاتی الگوی راهبردی ارائه شده در سطح شبکه یکپارچه پدافند هوایی کشور، اقدام نماید.

مردم در چنین نیروهای مستلزم برنامه‌ریزی‌های قبلی و ارائه آموزش‌های لازم در خصوص نحوه بکارگیری تجهیزات پدافندی می‌شود و نمی‌توان به یکباره و بدون هر گونه برنامه‌ریزی از آحاد ملت حامی در موضوعات تخصصی سیستم محور بهره‌برداری نمود. لذا باید به‌طور خاص این مؤلفه مورد موشکافی و فرآیندنگاری قرار گیرد تا امکان بهره‌برداری از چنین پتانسیل عظیمی در زمان لازم و بحران فراهم و میسر گردد.

از دیگر نکات مهم، مؤلفه آموزش می‌باشد. نیروی انسانی باید متناسب با مأموریت و نیاز سازمانی آموزش ببیند تا از کارایی و اثربخشی لازم در زمان انجام مأموریت‌ها برخوردار باشد.

از آنجایی که، هر نوع جنگی از رهنامه مختص به خود برخوردار است؛ بنابراین، آموزش که از آن به‌عنوان اصل انکارناپذیر مهارت‌افزایی منابع انسانی یاد می‌شود، بایستی متناسب و براساس رهنامه جنگ ناهمتراز انجام گیرد تا کارکنان و نیروی انسانی در اختیار از قابلیت لازم برای انجام مأموریت در محیط جنگ ناهمتراز برخوردار شوند.

از سوی دیگر؛ تولید سامانه‌های متناسب با محیط جنگ‌های ناهمتراز؛ لزوم آموزش کارکنان در نیروهای پدافند هوایی به‌عنوان نیروی تجهیزات محور را چند برابر نموده تا امکان بهره‌برداری از تمام امکانات و قابلیت‌های تولیدی را در برابر دشمن به حداکثر ممکن افزایش دهد.

از دیگر مزایای آموزش متناسب با رهنامه جنگ ناهمتراز، ارتقاء توانمندی، کارایی و اثربخشی کارکنان در تصمیم‌گیری و اقدام متناسب با شرایط حاکم زمانی و مکانی در میدان رزم و صحنه نبرد واقعی است که

مدیریت در عرصه جنگ‌های آینده ج.ا.ایران، مجله راهبرد دفاعی، 1398، ص 53.

[8] مطهرنیا، مهدی و نعمتی، بابک؛ بررسی و رتبه‌بندی ابعاد رسانه‌های جمعی تاثیرگذار بر مدیریت جنگ‌های آینده؛ مجله آینده پژوهی ایران؛ 1395؛ ص 79.

[9] میرمعزی، سیدحسین؛ الگوی پیشرفت و اسلامی سازی علوم انسانی، مجله زمانه - دوره جدید، 1389 - ص 7.

[10] L. F. Day, *The Anatomy of Pattern*, London: B. T. Batsford, (1887).

[11] D. C. Dennett, "Real patterns," *The Journal of Philosophy*, 88/1, (1991), p. 30.

[12] رابرت بی. دنهارت، نظریه های سازمان دولتی، مترجم: دکتر الوانی، انتشارات صفارالوانی، 1380، ص 54.

[13] بی‌نا، دانشگاه عالی دفاع ملی، 1389 ص 14.

[14] *Stanford Encyclopedia of Philosophy*

[15] بهروز تسلیمی کار و همکاران، ویژگی های عمده سامانه فرماندهی و کنترل پدافند هوایی، سیزدهمین کنفرانس ملی فرماندهی و کنترل ایران، 1400، ص 12.

[16] افشردی، محمدحسین، جزوه درسی طرح ریزی صحنه جنگ (2)، دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی، 1398، ص 76.

[17] اژدر، حسین؛ ماهیت جنگ نامتقارن، خبرگزاری فارس، تهران، ۱۳۸۶.

[18] Center for Strategic and International Studies. *Fundamental Bases of Strategy*. Retrieved October 1, 2001

[19] Joint Chiefs of Staff (JCS), United States Department of Defense. *Origin of Joint Concepts*. Retrieved 22 May 2021

ب) نیروی پدافند هوایی آجا و نیروی هوافضای سپاه نسبت به بهره‌برداری و به‌روز رسانی ساختار سازمانی و بازنگری زیرساخت‌های موردنیاز با بهره‌گیری از الگوی راهبردی ارائه شده اقدام نمایند.

ج) محققین و پژوهشگران محترم، نسبت به تهیه طرح اقدام پیرامون هر یک از مؤلفه‌های احصاء شده در الگوی فوق اقدام گردد.

منابع

[1] سورین، ورنر و تانکارد، جیمز؛ نظریه‌های

ارتباطات، علیرضا دهقان، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، 1386، ص 65.

[2] رونژر، پیرت؛ مبانی پژوهش در علوم اجتماعی؛ محمد دادگران، نوآور، 1364، ص 81.

[3] روشه، گی؛ کنش اجتماعی، مترجم: هما زنجانی‌زاده، مشهد، دانشگاه فردوسی، 1379، ص 44.

[4] ریمون، کیوی. روش تحقیق در علوم اجتماعی، مترجم: عبدالحسین نیک گهر، تهران، انتشارات فرهنگ معاصر، 1370، ص 123.

[5] کلانتری، فتح‌الله؛ واکاوی راهبرد نظامی آمریکا در جنگ‌های حال و آینده، فصل‌نامه علمی راهبرد دفاعی، 1394، ص 12.

[6] ظریف‌منش، حسین؛ سازمان و سازماندهی در جنگ با یک قدرت ناهمتراز، مطالعات مدیریت راهبردی دفاع ملی، 1400، ص 193.

[7] افشردی، محمدحسین و شیخ، علیرضا؛ بررسی نیازها، قابلیت‌ها و توانمندی‌های فرماندهی و

- [20] رحیم صفوی، سید یحیی؛ الزامات راهبردی و شرایط برتری در جنگ های ناهمتراز، مجله نگرش راهبردی، 1387، ص 50.
- [21] حسینی تاش، سید علی؛ بررسی مفهومی پدیده جنگ زمینی آینده، مجله نگرش راهبردی، 1387، ص 91.
- [22] نیازی، علی؛ مقابله زیگزاگی با دشمن فرمانطقه‌ای در جنگ ناهمتراز، مجله علوم و فنون نظامی، 1388، ص 30.
- [23] سعادت‌راد، علیرضا؛ آموزه‌هایی از جنگ ناهمتراز ((گذشته تا حال))، مجله علوم و فنون نظامی، 1389، ص 95.
- [24] همان.
- [25] فارسی، جلال الدین؛ سه شکست بزرگ در رویارویی با ملت مسلح، مجله زمانه، 1382، ص 79.
- [26] امام خمینی (ره)؛ صحیفه نور، ص 166.
- [27] رحیم صفوی، سید یحیی؛ الزامات راهبردی و شرایط برتری در جنگ های ناهمتراز، مجله نگرش راهبردی، 1387، ص 52.
- [28] ولی‌وندزمانی، حسین و مینایی، حسین؛ آینده‌نگاری فناوری‌های رزم زمینی در جنگ آینده، آینده پژوهی دفاعی، 1396، ص 11.
- [29] مجردی، سعید؛ اسلامی، محمد؛ افشار ونگینی، محمد؛ بیک پوری، محمدصادق؛ تدوین راهبردهای علم و فناوری دفاع همه‌جانبه در جمهوری اسلامی ایران در جنگ احتمالی آینده، مطالعات دفاعی استراتژیک، 1397، ص 56.
- [30] افشردی، محمدحسین و شیخ، علیرضا؛ بررسی نیازها، قابلیت‌ها و توانمندی‌های فرماندهی و مدیریت در عرصه جنگ‌های آینده ج.ا.ایران، مجله راهبرد دفاعی، 1398، ص 53.
- [31] رحیم صفوی، سید یحیی؛ الزامات راهبردی و شرایط برتری در جنگ های ناهمتراز، مجله نگرش راهبردی، 1387، ص 50.
- [32] کلانتری، فتح‌ا...؛ کاربست سازمان برای رزم و ساختار عملیاتی نزاجا بر اساس سطوح دکترین نظامی و جنگ‌های آینده، مجله مدیریت نظامی، 1399، ص 9.
- [33] رحیم صفوی، سید یحیی؛ الزامات راهبردی و شرایط برتری در جنگ های ناهمتراز، مجله نگرش راهبردی، 1387، ص 50.
- [34] حشمتی جدید، مهدی و همکاران؛ بازخوانی مدیریت راهبردی ملی ایران و عراق در دفاع مقدس از نگاه کارشناسان بین‌المللی، مجله سیاست دفاعی، 1397، ص 63.
- [35] رحیم صفوی، سید یحیی؛ الزامات راهبردی و شرایط برتری در جنگ های ناهمتراز، مجله نگرش راهبردی، 1387، ص 50.
- [36] تقی‌زاده، معصومه؛ نقد و بررسی قدرت هوشمند، مجله مطالعات منطقه‌ای، 1388، ص 231.
- [37] ظریف منش، حسین؛ سازمان و سازماندهی در جنگ با یک قدرت ناهمتراز، مطالعات مدیریت راهبردی دفاع ملی، 1400، ص 193.
- [38] کلهر، رضا؛ جنگ اطلاعاتی و نقش آن در جنگ آینده، مجله سیاست دفاعی، 1379، ص 35.

- [39] رحمانزاده، بهروز؛ جنگ ناهمتراز بالقوه بر علیه کشور واقدامات بازدارنده متقابل، مجله علوم و فنون نظامی، 1388، ص 56.
- [40] نیازی، علی؛ مقابله زیگزاگی با دشمن فرامنطقه‌ای در جنگ ناهمتراز، مجله علوم و فنون نظامی، 1388، ص 30.
- [41] سعادت‌راد، علیرضا؛ آموزه‌هایی از جنگ ناهمتراز ((گذشته تا حال))، مجله علوم و فنون نظامی، 1389، ص 95.
- [42] ظریف‌منش، حسین؛ سازمان و سازماندهی در جنگ با یک قدرت ناهمتراز، مطالعات مدیریت راهبردی دفاع ملی، 1400، ص 193.
- [43] رحمانزاده، بهروز؛ جنگ ناهمتراز بالقوه بر علیه کشور واقدامات بازدارنده متقابل، مجله علوم و فنون نظامی، 1388، ص 56.
- [44] باقری، عبدالرضا؛ مهدوی زاده، مهدی؛ سعیدی، سعید؛ تاثیر عملیات روانی در جنگ‌های ناهمتراز، مجله مقابله با عملیات روانی، 1395، ص 182.